

Kertész Imre: Sorstalanság

KERTÉSZ IMRE: SORSTALANSÁG

Kertész Imre az első Nobel-díjas magyar író, akinek a Svéd Akadémia 2002-ben ítéli oda a díjat a Sorstalanság című regényéért és „írói munkásságért, amely az egyén sérülékeny tapasztalatának szöszólója a történelem barbár önkényével szemben”.

Kertész Imre 1929. nov. 9-én született Bp-en, zsidó családban. 1944-ben Auschwitzba deportálták, ezután több koncentrációs táborban is fogva tartották → a lágerek felszabadítása után, 1945-ben hazatért Mo.-ra. Első regénye, az auschwitzi és buchenwaldi élményeire épülő Sorstalanság 1975-ben látott napvilágot. → először visszautasították, megjelenése után a hivatalos kritika hallgatott róla. (Megjelenésekor a kultúrpolitika „a három T” (támogatott, túrt, tiltott) jegyében zajlott. Kertész Imre regénye a „túrt” kategóriába tartozott, vagyis megjelent ugyan, de nem kapott nyilvánosságot, teljes csend fogadta. Ezt a tapasztalatot írta meg A kudarc című regényében. Ezt a regényt egy trilógia második részének szokták tekinteni, melynek első része a Sorstalanság, 3. része pedig a Kaddis egy meg nem született gyermekért. A kaddis az az ima, melyet a zsidók a halottaikért mondanak. A Kaddisban újra megjelenik Köves György, a Sorstalanságnak és A kudarcnak a főszereplője. Elmondja a kaddisát a gyermekért, akit nem hajlandó a világra nemzeni, a világra, mely megengedte a megengedhetlent, Auschwitzot. További művei: Az angol lobogó (novelláskötet), Gályanapló (naplójegyzet), A holocaust mint kultúra, A gondolatnyi csend, amíg a kivégzőosztag újratölt, A száműzött nyelv (esszékötet). A 80-as évektől számos írói díjban és elismerésben részesült, pl. József Attila-díj, Kossuth-díj. Jelentős műfordítói tevékenysége során Freud, Nietzsche, Wittgenstein, valamint modern német és osztrák szerzők írásait ültette át magyarra. 1998 óta a darmstadti Deutsche Akademie für Sprache und Dichtung tagja.

SORSTALANSÁG

A hitleri eszme szerinti „felsőbb rendű német faj” elpusztította az Európában élt zsidóság kétharmadát, közel 6 millió embert. Auschwitz, Buchenwald, Dachau és a többi haláltábor örök emlékeztetői az emberi gonoszság és kegyetlenség tobzódásának. Kertész Imre írói munkássága annak a lehetőségét vizsgálja, lehet-e még egyénként élni és gondolkodni egy olyan korszakban, amelyben az emberek teljességgel alávetették magukat a hatalomnak. Könyveiben szüntelenül visszatér életének meghatározópontjához, Auschwitzhoz, mely számára a modern létben az ember lealjasodásának végső pontja. Első regénye, a Sorstalanság a fiatal Köves Györgyről szól, a mű egy kamasz fiú nevelődési regénye — a náci haláltáborok szörnyű tapasztalatai érlelik felnőtté. A Sorstalanság című regényben a koncentrációs táborba hurcolást és a sors egyéb megpróbáltatásait az író egy nagykamasz személyes élményeiként ábrázolja. A mű alapszintje a leírt valóság: Kertész Imre személyes élményei alapján (de a fikció közbeiktatásával) írja le a koncentrációs táborba hurcoltak sorsát.

Köves Gyuri szemszögéből és az ő értelmezésével látjuk az eseményeket. A mű cselekménye a fiú kálváriája, elhurcoltatása, lágerbeli élete, életben maradása és hazatérése. Egy naiv, a világban kevéssé tájékozott fiúnak hirtelen az élet legkegyetlenebb próbáit kell kiállnia, s eközben válik felnőtté. A fiút nem nevelték vallásosan, nincs zsidó sors-tudata, mégis „sorstalanul” is viselnie kell ezt.

A történet során a fiatal hős magatartása, világlátása, erkölcsisége formálódik. Az első társak idővel mind eltűnnek mellőle, őt viszont végül szinte csodás véletlen menti meg: tábori

kórházba kerül, kivételes körülmények közé, baráti segítségben részesül — zsidóktól és nem zsidóktól egyaránt.

Az eseménysor szűrője a 15-16 éves fiú egykori tudata: naiv rácsodálkozás, nézelődések, benyomások, elmerengések (a 3. résztől jellemzőek), közben növekvő számú értelmezési kísérletek, végül egy összeálló világnézet.

A könyv kilenc fejezetből áll. A tartalmuk: 1. A család az apa munkatáborba jutásakor, 2. A 15 éves fiú önállósulásának és öneszmélésének kezdete, 3. A zsidók begyűjtése, 4. Az út a téglagyárból Auschwitzba, 5. A rabok élete, a tábori élet tapasztalatai (Buchenwald, Zeic), 6. Munkavégzés és fizikai leépülés, 7. Lelki és testi betegség, tetvesedés és mélypont, 8. Lábadozás és felszabadulás, 9. A hazafelé tartó út és a történetek elemzése

A mű három szerkezeti részre tagolódik:

1. A deportálásig tartó szakasz

2. A haláltáborok világa

3. A hazatérés

A deportálásig tartó szakasz.

A nyitányyszerű első részben a normális, racionális világ, az otthon, az iskola, majd a kényszermunka jelenik meg. Itt még jogfosztottan és megbélyegzetten is, de emberként létezhet és érezhet.

Az apa munkaszolgálatra való bevonulását a család úgy fogja fel, hogy ez a „közös zsidó sors” része. Ezzel a magyarázattal megszűnik egyéni léte, egy közösség sorsát kell vállalnia. A fasiszta törvények maradéktalan elfogadására rendezkednek be, Köves Gyuri nevelése végső soron nem más, mint előkészítés a koncentrációs táborra. Sorssá akarják kovácsolni az eseményeket, ezért szó nélkül viselik a sárga csillagot. Köves Gyuri elutasítja ezt a nézetet. A különbség nem belső a zsidó és a nem zsidó emberek között, hanem külső, azzal, hogy rájuk kényszerítik ezt a megkülönböztetést. Köves szerint pusztán véletlen, hogy ő zsidó és ennek igazolásául elmesélik a Koldus és a királyfi történetét. Köves nem akarja a rá leselkedő veszedelmet sorsként elfogadni, de rákényszerítette az a kultúra, amelyben nevelkedett, amely az önmehtagadást jutalmazta. Mikor Kövest és társait leszállítják a buszról a rendőr igazoltatja. Gyurka bízik igazoló papírjában, a jog érvényességébe fektetett bizalom a polgári viselkedés normáiból fakad. Köves viselkedik, engedelmeskedik. Gyurka másik elvárása a becsületesség, ezért meg sem kísérel a szökést „a becsület érzése bizonyult bennem erősebbnek”. Így segít a kultúra – amely bizonyos mítoszok szerint szembeszegezhető a náciizmus barbárságával – zökkenőmentessé tenni az emberek Auschwitzba vitelét. Köves nem szökik, mert becsületes. A téglagyárban, ahova szállították őket, megtudja, hogy Németországba viszik dolgozni. Ettől értelmes és kedvére való életmódot remélt. Nem figyel fel pl. a téglagyári csendőr mérhetetlen cinizmusára és álságos magatartására: „ott többé már nem lesz szükségetek értékekre” — „bűdös zsidók, még a legszentebb kérdésemből is üzletet csinálnak”. Ezek az illúziók az auschwitzi krematóriumban mennek majd füstbe.

A tábor világa

Az engedelmisség a táborba érkezés után is működik. Az első tapasztalata, hogy a gyermekeket és az öregeket elgázósították. Eszébe jut az igazgató évnyitói beszédéből egy mondat „nem az iskolának, hanem az életnek tanulunk” (Non scholae sed vitae discimus.). Itt jön rá, hogy Auschwitzról kellett volna tanulnia. Köves tanul és a szokásokról érdeklődik, elkezdődik lágerszocializációja. Buchenwaldba kerül, rabruháján U betűt visel, ami azt jelenti magyar. Innen Zeitzbe kerül, ahol megismerkedik Citrom Bandival. Citrom Bandi túlélési technikája az, hogy hinni tudja, amit érdemes még, s van visszatérni otthon. („Ó, hogyha hinni tudnám: nemcsak a szivemben hordom mindazt, mit érdemes még, s van visszatérni otthon...” Radnóti) Kövesnek végérvényesen csak a jelenre redukálódik idő tudata. Kórházba kerül, bolhák és tetvek marják testét. Itt maga azonosítja pusztán testi létezését az állati léttel:

„Itt ismerkedtem meg igazán a férgekkel is.” Okokat még mindig nem keres, pl. nem észleli, hogy Auschwitzban mint „megsemmisítő táborban” miért van a kórházak tábora „épp az egyik kémény tövében”, és hogy a sötétedés után a „krematóriumok” felől miért látszanak „lángok és szikrák”. Itt jön rá, hogy kultúra nem eredendő, nem lényegi, nem természetes. emlékezve már megkezdődik a meghasonlás folyamata. Erre a náci ellenkultúra betetőzése a bizonyíték. A civilizáció azon a hazugságon alapul hogy az ember nem a természethez, hanem a kultúrához tartozik. A krematóriumok ezt a hazugságot lepezik le. Itt szó sincs kultúráról, bár hazudják azzal, hogy virágot ültetnek a gázkamrák elé. Kezdetben a „szürke hétköznapok”-at „becsület”-tel igyekeznek túlélni, „Jó rab” akar lenni. Aztán mégis ráébred: „Nem, bizonyos körülmények közt semmi jó szándék sem elegendő.” Látja, hogy eltűnnek rabtársai, hogy a menekülőknél mi a sorsuk. Mégis, csak az ételadagok csökkenése, a fizikai erő fogyása, majd az SS-katonától kapott verés után adja fel. Köves Gyurit Zeitzből visszaviszik Buchenwaldba, ahol tehetetlenül hever. Transzporttal érkeznek halottak és haldoklók között. Kórházba viszik, répalevest kap. Az egyetlen lehetséges megváltás a répaleves kegyelme. Bohus segít rajta. Működik a szolidaritás.

A lágerben az iszonyú válik természetessé, a főszereplő tudatában. A regény kulcsszava: „Természetes.” Elbeszélés módja tárgyilagos. Megfosztják ruhájától, nevétől, egy szám, egy test lesz: minden mást alá kell rendelnie annak, hogy élelmet szerezzen. A zsidóság mint a sors meghatározó tényezője eleinte még csak a fiú mindennapi tapasztalata (a pék megrövidíti), számára ez a világrend része. Hősüktől kezdettől mindvégig idegen a zsidóság anyagiassága (az édesapa üzleti munkája), a héber nyelv, a zsidó vallás, ő magyarnak tudja magát, de a magyarság kiveti magából („a magyarok meg engem nem tartanak maguk közé valónak”), és a koncentrációs tábor formájában „a zsidó sors közös részese” lesz. A főhős sorstalansága zsidók közt magyar, a nem zsidó magyarok közt zsidó. Lelki folyamat tárul elénk: a főszereplő által megtett külső és belső út állomásai — ezeket Köves Gyuri megpróbálja racionalizálni, maga számára megmagyarázni. Ez a folyamat az elbeszélő felnőtté válása — a gyanútlan és a tudatlanság állapota — a megélt tapasztalatok a tudás birtokába juttatják, a gyerekből felnőtt válik.

A hazatérés

A harmadik rész: a hazatérés, a fiú nem akarja a elfelejteni mindazt a tapasztalatot és tudást, aminek a birtokába jutott. A tábor felszabadul, Köves szabad. Mikor hazaér, meglepetten tapasztalja hogy minden változatlan. („Mond, van-e ott haza még?” Radnóti)

A villamosok megvannak, de a kultúra otthona nem létezik. Kertész elbeszélője visszatérhetett szülővárosába Budapestre, de ugyanaz a világ várja, amelyik megengedte, hogy apját elhurcolják, megöljék, s megengedte, hogy őt is elvigyék. Auschwitz nem zárult le, nem múlt el, visszamaradt utána a kultúra illúziójának visszavonhatatlan veresége: „Most már meg tudnám mondani, hogy mit jelent az, hogy zsidó: semmit”

A Sorstalanság a Holocaustot véglegesen soha nem megérthetőnek állítja elénk. A sorstalanság Kertész saját sorsává vált: „Új életet akkor kezdenék csak, ha újra megszületnék” És hozzáteszi: „Folytatni fogom folytathatatlan életemet.”

A mű végén, az egykori ismerős felnőttekkel (Fleischmann bácsival és Steiner bácsival) folytatott beszélgetésben a németországi munkatáborokat megjárt tizenhat éves fiatalember úgy látja: az embernek sosem szabad elfelejtenie a vele történeteket, még a borzalmakat sem. Sosem tudjuk, hogy mi vár ránk a következő percben, mindig az adott helyzetben kell megtennünk a megfelelő lépéseket. Ha az ember történetesen „zsidó” akkor a zsidósága által számára adott úton kell végigmennie. Személyes sorsa nincs, csak ami a „zsidó” mivolta által rá méretett. Szabadsága sincs, csak sorsa van. A legtöbb, amit tehet, hogy az adott sorsban „mindvégig becsületes” legyen. Ha sikerül a helyes cselekvéseket megtalálnia, akkor az még „boldogságot” is okozhat. Hősünk, Köves György a legnagyobb megpróbáltatásokat a

koncentrációs táborokban élte át, és így — mint az utolsó sorokban mondja — „a koncentrációs táborok boldogságáról” van elsősorban mondanivalója. A mű vezető értéke tehát a helytállás, a „makacsság”. Az ember kötelessége, hogy tisztességgel „viselje, ami már egyszer a nyakiba szakad:” — ezt tanúsítja a buchenwaldi sebészeten Bohus doktor példája is.

Kertész regénye nem kíván vádirat lenni. Személy szerint ő nem választotta, hanem elszenvetve az igazságot. Így csupán tanúságot tehet róla. A regény hangvétele éppen ezért tárgyilagos, az ábrázolás visszafogott. Ez a tanúságtétel teszi lehetővé, hogy a lehetetlent (Auschwitzot) az irodalom által a lehetségesbe emelje: képes volt megmutatni egy belül átélte, de kifelé elmesélhetetlen világot. Spiró György írta egyik tanulmányban a regényről:

"Valami mást kapunk, mint amit szokványos regénytől, akár lágerregénytől várhatnánk: létfilozófiát, amely szinte már-már az irodalom korlátait is szétrobbantja." Kertész üzenete az, hogy Auschwitz a modern létben az ember lealjasodásának végső pontja. Annak a lehetőségét vizsgálja, lehet-e még egyébként élni és gondolkodni egy olyan korszakban, amelyből az emberek teljességgel alávették magukat a hatalomnak. Egyéni életben megtapasztalta a rettenet előidézőjének és a borzalom elszenvetőjének karakterét. Érett ésszel követhetetlen a náci rettenet, ahol az embert anyagként kezelik. Ebben a helyzetben szükségképpen felörlődik mindaz a védekezési erő és lehetőség, amelyhez egy polgári nevelésben részesült ember hozzászokott.

A sorstalanság azt is bizonyítja, hová vezet az antiszemitizmus, az általános emberi előítélet. Ne elégedjünk meg a múlt tragikus történetének megismerésével, örködjünk azon, soha többé ne engedjen senki a rasszizmus, a diszkrimináció, a gyűlölet kísértésének.

Koltai Lajos azonos címmel készített a regényből filmet.

Rövid tartalom:

A regény elbeszélője és főhőse tehát egy tizennégy éves fiú, Köves György. Apját munkaszolgálatra hívják be, ezzel indul a cselekmény. Ő maga mostohaanyjával él tovább, s Csepelre jár dolgozni egy hadiüzembe. Egyik nap azonban rendőr szállítja le az autóbusról, és társaival együtt az egyik téglagyárba kísérik. Nemsokára már népes társaság van együtt, és az összegyűjtött zsidókat Németország felé irányítják. Előbb Auschwitz-Birkenaubába kerülnek, de Köves György - több társával együtt, akik mind munkaképesnek bizonyulnak - Buchenwaldba kerül. Itt már munkára fogják őket: kora hajnaltól estig dolgoznak a tábor melletti hadiüzemben. Főhősünk rövid idő elteltével egy másik, kisebb táborba kerül át. Itt betegszik meg, és innen szállítják vissza Buchenwaldba, ahol a rabkórházban helyezik el. A regényben végig a főhős beszél, egyes szám első személyben mondja el benyomásait, a rabok illúzióit, majd a lassú fölismeréseket, a túlélés stratégiáit. Számos jellemző figurával ismerkedhetünk meg, s a fogolyélet jellemző mozzanatait bontakoznak ki a regény lapjain. Köves György a buchenwaldi táborba visszakerülve lassan kezd felgyógyulni, s a kórteremben furcsa események zajlanak körülötte. Az egyik nap megszólal a hangosbemondó, mely a tábor felszabadulását adja hírül. A fiú - több magyar társával együtt - útnak indul hazafelé, s viszontagságos út után Pestre érkezik. Apját nem találja, anyját is elveszíti, s hontalanul, az emlékezésről le nem mondva próbál új életet kezdeni.

FILMKRITIKA: - EZ MÁR NEM KELL, BÁR AZ ELSŐ BEKEZDÉST EL LEHET OLVASNI, MERT AZ A REGÉNY ELEMZÉSE!!!!

Koltai Lajos: Sorstalanság

Kertész Imre Sorstalanság című regénye én-regény, amelyben az első személyű szólam poétikai szerepe alapvető jelentőségű. A főszereplő, a tizennégy éves Köves Gyuri maga mondja el, hogyan tartóztatták föl '44 őszén Budapesten és hurcolták el sokadmagával előbb Auschwitzba, majd onnan a buchenwaldi és a zeitzi koncentrációs táborba. Köves Gyuri nem tud semmit a koncentrációs táborokról, tulajdonképpen a nácizmusról sem, arról is csak felületes és értelmezhetetlen ismeretei vannak, hogy zsidó származású, és ezért megbélyegzett, netán üldözött lény. Többé-kevésbé gyanútlanul sodródik bele a deportálásba, és mások hatására kezdetben még bizonyos illúziókat is fűz a civilizatórikusan és technikai téren fejlett németekhez. Története és naiv perspektívája, amellyel ebbe a történetébe belesodródik, ma már – Kertész Imre Nobel-díjának hatására – viszonylag ismertnek tekinthető.

Kevésbé ismert, hogy ez a naiv én-perspektíva valójában korántsem olyan naiv, amilyennek esetleg látszik, azaz csak bizonyos korlátok között értelmezhető (gyermek-) pszichológiai síkon. Magyarán nem csupán arról van szó a Sorstalanságban, hogy Kertész Imre egy éretlen kamasz fiú lelkivilágának szemszögéből ábrázolja az elhurcoltatást és a táborban elszenvedett gyötrelmeket, hanem arról is, hogy a perspektívájába nyelvi eszközökkel beleíródik bizonyos többlet-tudás, a túlélő felnőtt – bizonyos értelemben a mindenkori olvasó – többlet-tudása a holocaustról. Én-hőisével tehát Kertész olyan elbeszélőt teremtett, akinek beszámolójában külső szempontok és azokhoz kapcsolódó lehetséges interpretációk nem jutnak ugyan szóhoz, de naivitása a befogadás folyamán mégis szükségképp konfrontálódik az olvasó történelmi ismereteivel. Ezáltal az elbeszélésmódot morbid és kegyetlen ironia hatja át, mely az abszurdba hajlik. Az embertelen, a kimondhatatlanul borzalmas itt „természetessé” és ennek következtében szükségszerűvé válik. Ez az elbeszélésmód azt a feloldhatatlan ellentmondást képviseli, amely a túlélő sorsszerűen egymást követő tapasztalatai, felismeréseinek korlátozottsága és véletlenszerűsége, valamint az Auschwitzot követő korszak tapasztalati horizontja között áll fenn. A regény így a holocaust-diskurzus fájdalmas és nyugtalanító lezárhatatlanságát ábrázolja.

Még egyszer kiemelném: a regényben mindez elsődlegesen nyelvi eszközökkel történik. Nemcsak a kamasz-főhős beszédének egyes szám első személyű igealakjaival, hanem a gyanútlanlanságot, a kíváncsiságot, az értetlenséget, a tehetetlenséget és főleg: a pillanatról pillanatra jelen idejűen alakuló sors várakozását kifejező szintagmákkal és mondatokkal is. Ha tehát valaki a Sorstalanság című Kertész Imre-regény megfilmesítésére vállalkozik, akkor mindenekelőtt ennek az eredendően és alapvetően nyelvi mibenlétnek a filmes transzformációját kell(ene) elvégeznie. Mondanunk sem kell, a feladat megoldhatatlannak látszik, és bár nem zárhatjuk ki, hogy zseniális invencióval mégis megoldható, máris leszögezhetjük, Koltai Lajos filmváltozatának ez nem sikerült. Sőt, még csak próbálkozások nyomait sem találjuk a filmben.

Nem szeretném legalábbis próbálkozásnak tekinteni az olyan szórványos részleteket, mint amikor pl. a kamera a beteg- (vagy hullá?-)szállító rab válláról fejjel lefelé lelógó, csaknem eszméletlen Köves Gyuri szemével feje tetejére állítva láttat imbolygó, dülöngélő képeket, vagy azt az egyébként kézenfekvő és a regényadaptációkban máskor is gyakran alkalmazott megoldást, hogy a képen kívülről szólal meg a narrátor-főhős hangja. A Sorstalanság képei „alatt” is felhangzik időnként a főszereplő Nagy Marcell hangján a regény néhány rövid részlete, de nem túl nagy meggyőződéssel, aminek az is oka lehet, hogy az

egyébként szuggesztív arcú fiú beszédhangja, szövegmondása színészi szempontból eléggé erőteljes. Éppenséggel persze lehetséges megoldások ezek bármely filmben, csak akkor nem, ha merőben esetlegesek, véletlenszerűek. A szintén én-regényből készült Schlöndorff-féle A bádogdobban például a főhős off-kommentárjai már pusztán a gyerekszínész dacosan éles, groteszkül sipító hangja által is kifejeznek valamit a regény békaperspektívájából.

A megfilmesítés további súlyos nehézsége, hogy a Sorstalanságban nincsenek párbeszéddek. Pontosabban vannak, de ezek az én-szólam részei, hol függő beszédben, hol idézőjelek közé foglalt közvetlen idézetként. Ez már önmagában is eltávolító hatású, de még inkább relativizálja ezeket az idézeteket, hogy gyakran csupán egy-egy szóból vagy szókapcsolatból állnak, mintegy az elhangzott beszélgetés kvázi-hiteles, jellemző töredékeiként. Köves Gyuri például úgy idézi fel a vámházbeli „Szakértő” és a német tiszt téglagyári beszélgetését, mint aki nem minősíti az érvelést, hanem csak „szemelvényeket” mutat meg belőle. Már csak azért is ezt teszi, mert ő maga nem volt jelen a beszélgetésen, a „Szakértő” számol be róla. Ha figyelmesen elolvassuk a szakértő beszámolójának „idézetét”, kiderül, hogy szó sincs itt párbeszédéről: a „Szakértő” saját, teljesen egyoldalú és ezáltal merőben abszurdnak bizonyuló érvelését adja elő. A „párbeszédnek” látszó szövegrészekben is az én-szólam folytatódik, a közvetítő médium működik tovább. Ezért a szereplők közvetlen megszólaltatása, esetleg a Köves Gyuri szemszögétől független, jelenetező felléptetése létformájától fosztja meg a regényt.

Van tehát egyfelől egy regény, Kertész Imre: Sorstalanság című regénye, és van másfelől egy film, amely ennek a regénynek a megfilmesítéseként került a mozikba, holott valójában nem az. A film mértékadó kritikai fogadtatása egységesen így látja ezt. Ugyanakkor Koltai Lajos filmje néhány kisebb kihagyást és kiegészítést nem számítva olyan pontosan követi a regény cselekményének menetét, hogy szörszálhasogató kritikai okvetetlenkedésnek tűnhetnek ezek az elbeszélés-elméleti kifogások. A film kétségtelen közönségsikere is amellet szólhat, hogy „nem számítanak” az efféle finomságok. Bizonyos szempontból valóban nem számítanak. Nem számítanak, ha történelmi leckeként nézzük a filmet, mivel igaz történetet mond el egy olyan súlyos kérdéstről, amelyről a nézők nem tudnak eleget. Olyan történelmi viszonyokat és emberi sorsokat ábrázol, amelyek lappangva mindmáig éreztetik hatásukat mindennapi életünkben. Nem számítanak, mert a filmváltozat tömegeket ismert meg Kertész Imre Nobel-díjas regényének „meséjével”, „kedvet csinálva” (?) elolvasásához. Nem számítanak, mert Koltai Lajos filmje nagy apparátussal és műgonddal, professzionista eszköztárral, szépen és hatásosan, „szívhez szólóan” és megrendítően mond el egy filmtörténetet, amely a legtöbb néző számára átélhető. Nyilvánvaló, hogy akár kultúrpolitikai, akár filmforgalmazási szempontból ezek olyan nyomós érvek, amelyek mellett az esztétikaiak legfeljebb a bennfentesek által olvasott kritikai rovatokban juthatnak szóhoz.

Bonyolítja a helyzetet, hogy a filmváltozat forgatókönyvét maga Kertész Imre írta. Tehát mintha ő maga adta volna áldását arra, hogy regénye más formában is elbeszélhető. A holocaustot és a koncentrációs tábor „díszletként” rekonstruáló film-formában is. Ismeretesek – többek között magától Kertész Imrétől, de egyebek között Jeles Andrásától vagy Ingmar Bergmantól is – azok az aggályok, amelyek szerint a háború „szégyenét” vagy a holocaustot nem lehet játékfilmen ábrázolni, tehát amit Spielberg, Benigni, Polanski és mások műveltek, az valójában morális és esztétikai szentségtörés, annak a hazug látszatnak a sugalmazása, hogy a borzalmak filmipari úton megrendezett, valószerű utánpótlása autentikusan képviselheti magukat a tényleges borzalmakat. Sőt, mint Báron György utalt is rá a Sorstalanság filmváltozatáról írott cikkében (Füstön áttörő fény, Élet és Irodalom, 2005. február 18.), Kertész Imre szerint a holocaust nem történelmi esemény, hanem „életre keltett passiójáték”, a tábor nem történelmi film-helyszín, hanem szakrális tér. „A koncentrációs tábor kizárólag irodalmi szöveggé elképzelhető, valóságként nem.” Márpedig a Sorstalanság filmváltozata,

Kertész Imre közreműködésével és jóváhagyásával, valóságként, pontosabban a valóság filmszerű látszataként jeleníti meg a koncentrációs tábor. A Sorstalanság mint „irodalmi szöveg” ellenben pontosan arról szól, hogy ami Köves Gyurival történt, az nem fér bele a bűnösök és ártatlanok közkeletű, filmsémákban is jól megjeleníthető megkülönböztetésébe. „Nem lehet, próbálják megérteni” – mondja függő beszédben (!) Köves Gyuri a regény végén a pesti szomszédoknak –, „hogy ne legyek se győztes, se vesztes, hogy ne lehessen igazam, s hogy ne is tévedhettem volna, hogy semminek se legyek sem oka, sem eredménye, egyszerűen – próbálják meg belátni, könyörögtem szinte: nem nyelhetem le azt az ostoba keserűséget, hogy pusztán csak ártatlan legyek.” „Isten Auschwitz”, olvasható a Gályanaplóban, „de az is, aki Auschwitzból kihozott. És aki kötelezett, sőt rákényszerített, hogy minderről számot adjak, mert hallani és tudni akarja, hogy mit tett.” Auschwitz az emberi szabadság tagadása, mindazonáltal a szabadság mégiscsak az ember legkomolyabb kérdése és alapvető individuális feladata, amely „itt is, mint bárhol, betölthető”. Nemcsak elbeszélés-elméleti kérdésről van tehát szó, amikor a Sorstalanság lényegét, újdonságát, eredetiségét kérjük számon a filmen, hanem arról a provokációról is, amellyel Kertész a holocaust-diskurzust – valójában csak jóval később, semmint hogy regénye megjelent – új megvilágításba helyezte. Eszerint Auschwitz a 20. századi európai civilizáció szimbolikus színtere, ami ott történt, nemcsak botrányos, de „természetes” is, miként Köves Gyuri abszurd „passiójátéka” tanúsítja. Ha történetéből elvész az abszurd világszemlélet iróniája, komor derűje, akkor a lényege vész el. Ezért Kertész Imre remekművének, igazának és eredetiségének védelmében – akár Kertész Imre ellenében is – szükséges hangoztatni, hogy a filmváltozat ezt eltünteti, mondhatni: meghamisítja.

Egyébként a Sorstalanság tisztességesen, tehetségesen, nagy mesterségbeli tudással elkészített film. Olyan, amilyenek a Kertész Imre-regénybe foglalt történet ízléses és hatékony mozgóképes előadásának a közmegegyezés nagykönyve szerint lennie kell. Ha a kevésbé konvencionális, némileg iskolázott érzékenységű és ízlésű néző felől közelítünk hozzá, akkor persze viszolyoghatunk Ennio Morricone érzelmes zenéjétől, különösen akkor, amikor a „magyar” (?) tematikára való tekintettel cimbalmon „magyarosch-lisztes” motívum szólal meg benne. Ez bizony kínos, más szóval: merénylet a film ellen. Érthetetlen, miért forszírozták professzionista filmkészítők ezt a zenét ebben a filmben, amikor akadnak képsorok, amelyek váratlan, evidencia-erejű hatása éppen abból fakad, hogy nincs zenei kíséretük, csak egyszerűen, szinte hangtalanul, megtörténnek. A film javára írandó még a sok szép közeli, amit az eddigi kritikák nem emeltek ki. Vannak szép totálok is, „füstön áttörő” ellenfényben fényképezett totálok – ezek szépsége feltehetőleg a regénynek azokat a botrányos megállapításait hivatottak illusztrálni, miszerint a koncentrációs táboroknak is megvolt a maguk utólag honvágyat ébresztő szépségük és boldogságuk –, de ezek technikai, fotografikus szépségénél nekem jobban tetszettek azok a közeli, amelyeken csúf és groteszk emberi lényeket ábrázoltak jeles magyar színészek, mint a pesti rokonság képviselőiként Benedek Miklós vagy Rajhona Ádám, auschwitz-i német tisztként Zsótér Sándor, a koncentrációs táborban Bezeredy Zoltán vagy Harkányi Endre. És ismeretlen arcok a vámházi fiúk szerepében. Meg persze mindenekelőtt a főhőst játszó Nagy Marcell, aki nélkül ez a film nem az lenne, aminek látjuk, és akinek az arcán, kiváló maszkmesteri segédlettel, valóban lejátszódik a történet egy fontos vetülete, amely mély érzelmeket kelt, bizonyos értelemben vádol. Csakhogy ezek az érzelmek, ezek a vádak éppen annak állják útját, ami a Sorstalanság még fontosabb vetülete: „A gyilkosság rendszerré szervezett világában a félelem nem érvényes többé. Auschwitz után bizonyos régebbi magatartástörvények nem érvényesek többé. Elvetni – és megvetni – a panaszt mint a tiltakozás egyetlen legitim formáját. A Sorstalanság büszke mű, és ezt sosem fogják megbocsátani neki (se nekem)” (Gályanapló, 1975).